

ROMI

OD ZABORAVLJENE DO MANJINE U USPONU

(Razgovor Dragoljuba B. Đorđevića i Osmana Balića)

Dragoljub B. Đorđević: Gospodine *Baliću*, Romi spadaju u starije svetske narode. Potekavši i krenuvši – svejedno da li u četvrtom ili desetom veku – iz Indije, te etničke i kulturne riznice, rasprostrli su se u svakom kutku ekumene: ima ih od Aljaske do Australije, od Južnoafričke Republike do Finske. U tako dugom vremenskom trajanju ponekad im se gubi svaki trag – kao da ih je neko namerno potisnuo i zaboravio, ili su se sami morali skriti negde – a pokatkad izbijaju svom žestinom na istorijsku pozornicu. U tom smislu, moglo bi se reći, a da se ne pogreši, *kako je prošlo stoleće*, tačnije – njegova druga polovina, *period kada Romi idu drumom od zaboravljenog etnosa ka manjini u usponu*.

Osman Balić: Preciznije, uspon počinje od 1981. tj. od 1983. god. *On je vezan za posetu delegacije Svetskog kongresa Roma Indiji*. To je bila prva zvanična poseta i susret predstavnika države Indije (*Indire Gandi*) i Roma iz Evrope. Ta je poseta imala političku poruku i značila je simbol koji je nedostajao samim Romima da bi hrabrije krenuli u ostvarivanje svojih prava.

Do tada su teško širile ideje Svetskog kongresa Roma (RIJ) o nužnosti prihvatanja Roma kao *NACIJE* u međunarodnim i državnim okvirima (zemalja u kojima ih ima) sa svim pravima – kulturnim i političkim. Otada su se otvorili putevi svekolike emancipacije Roma; od tih godina sve je nekako bilo lakše.

U svakom slučaju, cilj je ostvaren posle samo dvadesetak godina rada brojnih naprednih intelektualaca Evrope, zainteresovanih za Rome. Od novinara *Jove Kesera*, *Aleša Beblera*, *Gintera Grasa* – preko *Vaclava Havela* i *Džordža Soroša* – i što da ne, na primer, do Vas lično ili *Đokice Jovanovića*.

Dekada Roma, koja počinje 2005. godine u ozbiljnim razmerama, jeste dokaz novostvorenog političkog ambijenta, pre svega nastalog padom "gvozdene zavese" ali i angažovanjem mnogih znanih i neznanih Roma i neRoma.

D. B. Đ.: Istine radi, treba potcrtati da je proces tzv. *emancipacije Roma* (upotrebljavam pojam koji mnogi ne vole, što ćemo raspraviti kasnije) započeo i najviše odmakao u negdašnjoj, drugoj ili socijalističkoj Jugoslaviji, stimulisan od strane Saveza komunista (SK), jedine političke partije, i sproveden preko Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN) kao "najšireg fronta radnih ljudi i građana", kako se onda zborilo. Samo će ideološki zaslepljeni ljudi to osporiti i činjenicu da su naši Romi u tom pogledu bili perjanica na svetskom planu. Ključne figure toga pokreta, kazao bih – i zlatnog i neponovljivog razdoblja romske emancipacije, jesu nesumnjivo *Slobodan Berberski*, *Sait Balić* (otac *Osmana Balića* – primedba priređivača) i *Rajko Đurić*. (Ako mi je ekskurzija dopuštena, posvedočio bih o tome da me u inostranstvu i na svakom sociološkom i romološkom simpozijumu smesta pitaju da li sam poznavao i saradivao sa Berberskim i Balićem, već počivšim vođama srpskih Roma.)

O. B.: *S. Berberski* je svakako pionir ideje okupljanja Roma po Jugoslaviji i svetu. No, koliko sam ja mogao da primetim, svetski pokret je prve organizacione forme dobio posle Trećeg svetskog kongresa Roma u Getingenu (1981). Glavne teme su

otvarali *S. Balić* i *R. Đurić* zajedno sa *Gratanom Puksonom*, Englezom koji se preselio u Niš. *Snaga tih akcija bila je u stvaranju širokog fronta zemalja koje su se priključile svetskom pokretu Roma*. Primera radi, pokret u Bugarskoj nije postojao. *Todor Živkov* je govorio da tamo nema Roma. Isto tako je bilo i u Albaniji.

S. Balić je, obilazeći skoro sve zemlje "istočnog bloka", a znamo da u njima živi najveći broj Roma, na konspirativan način pridobijao i aktivirao romske aktiviste. Setimo se, Roma u tim državama nije bilo po popisima stanovništva. U tom je trenutku buđenje romskih aktivista bio najveći posao. Bez lažne skromnosti, treba istaći da je tada težište svetskog pokreta praktično bilo baš u Srbiji, preciznije u Nišu.

U Jugoslaviji skoro da nije bilo problema za aktivizam Roma. Krajem 70-ih kod nas je oko 60 romskih asocijacija koje su se bavile "kulturom". Takozvana društva Rom ustvari su bila organizacioni surogat za političko i društveno angažovanje Roma na novi način, premda sa oni i dalje bili nepriznata nacionalna manjina. Ali, tada se već tražilo rešenje za ustavno-pravni status Roma u Jugoslaviji.

Takvih procesa u to vreme nije bilo u drugim evropskim zemljama.

D. B. Đ.: Dobro, *R. Đurić*, koji je jedini živ iz spomenutog trolista romskih predvodnika, doktor nauka i bivši urednik kulturne rubrike "Politike", lingvista i književnik, sakupljač i tumač usmene baštine, a sada apatrid u Nemačkoj (Berlin), ide u red najpoznatijih svetskih intelektualaca Roma. Međutim, i eto paradoksa, uprkos poodmaklom napretku u stvaranju romske elite u Srbiji, mi kao da više nemamo ličnosti *Slobodanovog*, *Saitovog* i *Rajkovog* formata, *nedostaju nam organizatorske, političke i kulturne gromade poput njih, koje bi nešto značile i u međunarodnim okvirima*; podsećam da je takvih odličnika, primera radi, u poljskih, rumunskih, bugarskih i američkih Roma – *Andžej Mirga, Nikolae Georgiju, Hristo Ključkov, Jan Henkok*. Savršeno nam je znano da nema uspeha bez izgradnje kadrova ovakve visine i integriteta, pa se dobronamerno iščuđavam šta se zbi sa predstavnicima mlade romske inteligencije, da nabrojim najistaknutije – *Refikom Mustafić, Petrom Antićem, Nenadom Vladislavljevim, Željkom Jovanovićem*; ko li ih omete na stazi osvajanja plemenitog naziva intelektualac? Ne grešim li kada isključivu krivicu bacam na NVO scenu?

O. B.: Nama sada "gromada" i nisu potrebne. Potrebno nam je mnogo "pčela radilica": modernih lidera koji će sa više efikasnosti upravljati tekućim procesima.

Nužan nam je sistem, sistem društvene odgovornosti i kontrole u kome će svi imati tačno definisanu ulogu. Država pre svega, romske NVO sa jasnim ciljevima usmerenim ka javnim interesima, stručne organizacije i, na kraju ili početku, političke stranke, za sada u svim zemljama zainteresovane jedino za glasove Roma. Dakle, sistem skoro da postoji i samo ga Romi trebaju orijentisati u svoju korist.

Naravno da su kadrovi potrebni, ali samo da operacionalizuju postojeću političku volju država i raspoloživa finasijska sredstva, koja se izdvajaju za poboljšanje položaja Roma u Evropi. Dekada Roma je svakako velika šansa, ali i ispit za sve.

Mislim da za sada najveću odgovornost pokazuju međunarodne organizacije: OEBS, Savet Evrope i Svetska Banka. Još uvek nema dovoljno odgovornosti kod romskih NVO. Tu moraju da se stvaraju gromade po sistemu "kotrljajuće grudve snega".

D. B. Đ.: Ima teoretičara, među njima je najglasniji *Goran Bašić*, koji žestoko osporavaju rabljenje termina *emancipacija*, pogotovu kada se vezuje za Rome. Glupost je to golema, vele oni, zavirite u rečnike i vidite o čemu se tu radi, ma kakva

“emancipacija” Roma, žena i drugih “trica i kučina”; zar vas sve to ne podseća na prošli režim i komunističku ideologiju po kojoj *neko*, koji je iznad, uzvišen i subjekt, *treba da oslobađa nekog*, koji je ispod, potisnut i objekt. U našem slučaju “neko” jesu neromi, jer su iznad, uzvišeni i subjekti, koji treba da emancipuju “neke” – Rome, deprivilegovane objekte. Integracija je prava stvar i nije iznenađenje što o njoj većina priča.

U tu množinu ne ulazi *O. Balić*, koji je najgrlatiji osporavatelj korišćenja pojma *integracija*, poglavito kada ide “u paketu” s Romima. Koga to žele da integrišu, govore on i njegovi podržavaoci, nas Rome – pa zar mi ne živimo izmešano sa Srbima već čitav milenijum na ovim prostorima. Kako-tako živimo i kome to sada pada na pamet nekakva integracija; mi nismo novopridošlice, nalik Kinezima, i nikakvi uljezi koje treba privesti redu i poretku. *Mi jesmo autohtona manjina i nama jeste potrebna svakojaka podrška da se emancipujemo od mnogo čega i približimo većini.*

O. B.: Proces emancipacije Roma u Evropi traje nekoliko decenija. To je proces *unutar* romskog etnosa. Suština tog procesa je u: a) definisanju i fundiranju kulturnog i nacionalnog identiteta Roma; b) prosvećivanju nasuprot nekom "romantizmu" i tradicionalizmu koji još uvek dominiraju kod mog naroda; i c) smanjenju siromaštva, tj. umanjeњу snage delovanja kulture siromaštva na proces koji je u toku.

Zbog toga što je to proces "iznutra" on nailazi na nerazumevanje samo kod "neroma". Postoji potpuna saglasnost romske elite oko tog pitanja. Jedan od ciljeva tog procesa je približavanje evropskim kulturama ili sistemima vrednosti u materijalnim i društvenim elementima. Sistem vrednosti kod Roma se bazira na principu – *"važnije je biti no imati"*. Osnovni princip skoro svih evropskih etnosa je princip: *najvažnije je imati, i to imati što više i po bilo koju cenu.* Ta dva suprotstavljena principa jesu bila i biće osnovni razlozi za dosadašnju "neintegraciju".

Znači, *približavanje* – ne integracija. Približavanje, zato što su Romi na dnu društvene lestvice moći u većini zemalja u kojima žive.

D. B. Đ.: Nevolja je u tome što oba tabora drže u skutu zrno istine. Pogledah u rečnike i pronađoh sledeće: 1. “**emancipacija** ž lat. *odbacivanje podređenog položaja, nazadnih shvatanja; oslobođenje od stanja zavisnosti, podložnosti, ugnjetavanja; osamostaljenje (Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, knjiga prva, str. 849)*”. 1.1. “**emancipacija** (l. emancipatio) oslobođenje stanja zavisnosti i ograničenja slobode, napr. robova, Jevreja, žena, škole od crkve, crkve od države itd. (V., *Leksikon stranih reči i izraza*, 1976, str. 288)”. 2. “**integracija** ž lat. *spajanje delova u celinu, ujedinjenje, ujedinjavanje (Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, knjiga druga, str. 463)*”. 2.2. “**integracija** (l. integratio) obnavljanje, dopunjavanje čega onim što mu je bitno (M. V., *Leksikon stranih reči i izraza*, 1976, str. 360)”.

Premda i sam sklon da reč “emancipacija” proglasim za starinu, ne mislim da je treba strpati u starinarnicu. Naprotiv, držim do toga da je u slučaju Roma na delu vremenska sukcesija među procesima emancipacije i integracije. To ću u nadolazećoj intervenciji pokazati na primeru tzv. protestantizacije Roma.

O. B.: Funkcionalno gledano, da li je emancipacija uslov za integraciju ili obrnuto, za mene je lično manje važno. Ta teorijska dilema neka bude predmet kritičke misli. *U konkretnom slučaju protenstatizaciju Roma vidim kao jedan od načina i puteva da se približimo drugima.* Taj put nije slučajno odabran. Pročitajmo predlog ustava Evropske Unije. Konfesionalna raznolikost unutar romskog etnosa nije od prevelikog

značaja za nacionalni identitet Roma. Veći značaj ima za okolinu i za svakog građanina, tj. Roma pojedinačno. I to može biti jedan od modela "integracije". Ono što je u ovom slučaju dobro jeste to da će protestantske crkve svojim radom doprineti poboljšanju kvaliteta života vernika koji su romske nacionalnosti, njihovoj prosvećenosti i poboljšanju njihovog društvenog statusa. Isto tako gledam i na aktivnosti drugih crkava.

D. B. Đ.: Dakle, otvorivši pre koji mesec pitanje protestantizacije Roma i njenog uticaja na smanjivanje njihove socijalne izopštenosti, odlučno sam napravio *razliku među procesima emancipacije i integracije, i u smislu vremenske sukcesije – drugi sledi posle prvog* – smatrajući da protestantizacija, najpre, doprinosi emancipaciji a, zatim, i integraciji Roma u konkretno društvo. Utvrđeno je već da je protestantizacija Roma praćena niskom pozitivnih efekata – smanjenjem sitnog kriminala, alkoholizma, narkomanije i prostitucije, sticanjem higijenskih i drugih obrazaca svakidašnjeg života, poboljšanjem obrazovnih navika i usvajanjem brojnih kulturnih manira... A šta je to nego emancipacija u širem smislu toga pojma, koja treba da vrhuni u integraciju, tj. potpuno i ravnopravno uključivanje Roma u širu zajednicu.

Iako iz razloga metodološke čistote resko dvojim procese emancipacije i integracije, iskustveno je očigledno da u zbilji među njima ima preklapanja, tj. već u prvom pomalaju se klice drugog. Ali, principijelno uzev, put od prvog prema drugom jeste trnovit, proces se može otegnuti i trajati dugo. *Baš Romi potvrđuju svoju konstataciju: suviše se oteгла emancipacija, a tek treba da se suoče sa izistinskom integracijom.*

O. B.: Ne bih se složio sa konstatacijom da se emancipacija suviše oteгла, a da tek treba da se suočimo sa integracijom. Proces emancipacije je dugotrajan kulturni proces. *Kod Roma će on trajati duže i teže jer nemamo instrumente i resurse koje su imali drugi.* Ine nacije, države i crkve su takođe dugo i teško izvodile svoje kulturne procese. Bilo je tu i krvi i mača, i giljotina i lomača, i gulaga i genocida, i gasnih komora i poturica, i maljeva i kama, i kominterne i etničkog i verskog čišćenja. Prosto, skoro da nema evropske nacije čije ruke nisu umrljane krvlju. Nasuprot njima, Romi su potpuno čisti što se makar toga tiče. Tako mora i da ostane. Proces emancipacije Roma neće biti na štetu bilo koga i mogu mu se priključiti intelektualci i humanisti.

Uzgred, ko to nama štopuje vreme? Pa tek što smo počeli! Molim za optimizam i strpljenje!

Jos manje bih se složio sa stavom da je protostatizacija Roma "smanjenje sitnog kriminala, alkoholizma, prostitucije i sticanja higijenskih navika". Taj stereotipni diskurs može biti ozbiljna prepreka kritičkom i realnom sagledavanju procesa protostatizacije. Možda je za istraživače svrsishodnije pitanje zašto su Romi izabrali baš tu crkvu a ne neku drugu. Nije li u igri racionalnost, opredeljenje vernika za neke od stavova te crkve? Ili npr. zašto ne mali broj Roma u Evropi napušta islam, ako su ikada i bili u njemu? Nije li to pocetak *promene stava* osnovnog romskog kulturnog principa da je važnije biti no imati? Ako je tako, eto nas vrlo brzo sa visokim životnim standardom.

D. B. Đ.: Upravo se suština mog modela integracije, metaforički kazano, svodi na to: *promenimo život*. Da bi se malkice odustalo od onog, plemenitog i uzvišenog, *biti*, a doseglo to, racionalno i pragmatično, *imati*, čiji je samo jedan vid – visoki životni standard, Romima nužno predstoji korenita izmena položaja *istovremeno* u trima golemim društvenim podsistemima, u: socijalno-ekonomskoj oblasti, pravno-političkom polju i području kulture.

Ali, kako sam više puta ponovio, *integraciju* – bez asimilacije, a kamoli segregacije – tj. interkulturalizaciju života i bezkonfliktno napuštanje etno-klasnog stanja, hteli ili ne, *moraju izvesti sami Romi*. Na njihova će "pleća" većma pasti teret samojačanja i samoosposobljavanja zarad toga da mogu kvalitetnije i u širem obimu pristupiti i koristiti društvena dobra, demonstrirati moć u socijalnom prostoru i steći ugled šire zajednice. Dakako, *država* je dužna da puteve integracije poploča svakojakim podrškama, prvenstveno pravnim i materijalnim, a *većinski narod* iskrenom željom za interkulturalnim darivanjem, davanjem i primanjem. Država i okružujuća nacija tako će postupiti ne samo iz razloga griže savesti, jer, sviđalo se to nekome ili ne, snose istorijsku krivicu za položaj Roma čoveka nedostojan, već i zbog toga što je to залог budućnosti.

O. B.: Imajući u vidu kulturne procese drugih evropskih naroda koji su započeli mnogo ranije i da iza tih procesa skoro uvek stoje crkveno-religijske dogme, teško se može očekivati integracija u nekom ozbiljnijem smislu. Posle svih religijskih zahvata, ratnih stradanja i političkih koncepata nameće se jedini mogući proces za Rome: proces očuvanja kulturnog identiteta, podizanje društvenog statusa svakog Roma kao građanina i kao pripadnika evropske nacije u zajednici evropskih naroda. Taj proces emancipacije ulazi u svoju *intenzivnu fazu*. To je dekada Roma od 2005. do 2015. godine, i njen cilj nije nikakva integracija, već podizanje standarda života Roma u Evropi. Evropa je danas, takođe, u intenzivnom kulturnom procesu. "Evropljana i evropejaca" ima na sve strane. Romi ne smeju da ostanu van tih političkih i kulturnih tokova zbog sebe i zbog drugih. Čini mi se da trenutno više to radimo zbog drugih. Nažalost, ta svest o potrebi promene kulture Roma, kulture kao načina života, nije dovoljno duboko doprla u narod. Ali radi se na tome.

D. B. Đ.: Niko ne spori isticanje važnosti kulture za ikoji narod, još ako je on – poput Roma – bio zaboravljen i skriven, potisnut i pritisnut, a sada jeste ranjiv i žigosan. Nema dileme da će Romima izgradnja kulturnog identiteta ojačati nacionalni identitet, a, parafrazirajmo *Milorada Ekmečića*, uglednog srpskog istoričara, kolektivna identifikacija u naciji pretpostavlja viši stepen društvene integracije i drukčiju zamisao zajednice. Hoće se reći, *postoji obostrana zavisnost između nacionalno-kulturne čvrstine i kvaliteta društvene integracije*.

O. B.: Ono što mi Romi moramo da radimo jeste uokviravanje kulturnog i nacionalnog identiteta Roma – takozvani *Romanipe*. *Romanipe je autentična romska religija koja se nalazi u procesu reformacije*. To će biti naš odgovor, izražen kroz paralelni proces svim verskim, političkim, kulturnim i ekonomskim procesima u Evropi. Koliko će on biti u saglasnosti sa tim drugim procesima u ovom trenutku je teško predvideti.

Šeki, sada je dobro da protalaškamo priču o kulturnom identitetu. Tu ćemo da pređemo više pitanja. Pažljivo prati moje odgovore i nemoj ti da u jednom odgovoru strpaš sve što imaš.

D. B. Đ.: Divno, rasprava o nacionalno-kulturnom identitetu godinama se vodi u romskoj eliti na međunarodnom planu. Samo po sebi to naznačuje da je određivanje i učvršćivanje kulturnog identiteta залог budućnosti. Ali da prvo raščistimo sa terminologijom. Na početku, da li *Romanipe* ili *Romanipen* (opozit: *Gadžipe* ili *Gadžipen*) kao sinonim za romski kulturni identitet? U sredini, da li to prevoditi na svaki

neromski jezik, što bi u slučaju srpskog zahtevalo upotrebu reči *romskost* (opozit: *neromskost*)? (Povodom ovoga treba zabeležiti da je kulturolog *Radoslav Đokić*, prevodeći poljske pisce, koliko je meni poznato, skovao i prvi koristio termin *romskost* za *Romanipen*, a ja prihvatio u nekoliko tekstova i knjiga. Moje rabljenje toga izraza, čemu je svedok gospodin *Balić*, naišlo je na žestoko, no prilično sirovo protivljenje nekih samozvanih romskih intelektualaca. I sâm je *Osman* bio izložen opovrgavanju zbog korišćenja *Romanipen*-a za romski kulturni identitet. Časkom poslušajmo šta veli glumac i režiser, novinar i pesnik *Neđo Osman*: "''ROMANIPE' se kao naziv istrošio, i upotrebljavao se samo u negativnom smislu i kao kliše, kao 'CIGANSTVO'. Na jeziku Roma 'ROMANIPE' znači ROMSTVO.'") Naposljetku, i da se složimo oko imenovanja, ostaje da nečim stvarnim ispunimo obim i sadržaj prihvaćenog pojma.

O. B.: Velika grupa romskih intelektualaca se usaglasila oko termina "Romanipe". Romanipe je kultura Roma ako je kultura nacin života.dakle Romanipe je nacin života Roma na planeti zemlji. Znam da ima bezbroj definicija kulture gotovo koliko i kulturologa. No meni kao inženjeru i laiku za strucnu debatu o kulturi , najviše se dopala definicija našeg velikog romskog prijatelja prof. Djokice Jovanovica koji je tu definiciju kulture izkazao na jednom od mnogobrojnih predavanja Romima u našem KUD"Rom" u Nišu. Što zbog jasnoce što zbog kratkoce , ova definicija mi je najprihvatljivija.

Što se tite stepena prihvatljivosti termina od strane romskih intelektualaca još uvek je rano to pitanje postavljati. Sam termin nosi u sebi i dozu negativnosti zato sto u zlonamernom prevodu romanipe znaci "Ciganska posla". Isto kao što se god negativnih pojava kod Srba može sve česce cuti od samih Srba "Srpska posla".

Termin je usaglašen na zasedanju u Strazburu u Savetu Evrope(novembra 2003) u radu grupe romskih eksperata koji se bave kulturom Roma .

Ovaj novi termin se prihvata polako. Što više razmišljam o njemu sve mi se više sviđa.

Romanipe je sistem pravila i vrednosti za obrazac identiteta, romski tradicionalni zakon u istom smislu kao i "Dharma" za hindu kulturu.On obuhvata sledece principe:

Važnije je "biti" no "imati"

Phralipen (bratstvo) - uzajamna pomoc, podrška, solidarnost i zajednicka odgovornost; kolektivni zivot, (zastita, sigurnost, kontrola, vodjenje, predhodno ustanovljena pravila) nasuprot individualnom zivotu (nesigurnost, nedostatak zastite, sloboda, samo-ustaljena pravila):

Pakiv - vera/verovanje (ukljucujuci veru u Boga), cast, postenje, pomirenje, postovanje, poverenje,balansiranje, koje se postize jedino ako se ova pravila postuju;

Baxt - vera, sudbina, dobra sreca - nasuprot bibaxt - losa sreca (koja se desavala kada se prekrse pravila o cistoti; na primer, bilo je zabranjeno govoriti o smrti, zbog toga sto bi to moglo izazvati losu sreću):

Ćacipen - (istina, iskrenost, pravda) :

Užo (ćist) nasuprot melalo (necist) ; u ovom kontekstu morala su da se postuju veoma striktna (stroga)pravila, u suprotnom, sledi kazna, pracena reparacijama ciji je cilj vracanje ravnoteze u zivot zajednice:

Porodica = zajednica, zajednica=porodica - u smislu pripadnosti, solidarnosti i zajednicke odgovornosti, koja se takodje manifestovala kao i ritualna blagosiljanja :

Kult dece :

Kult starih - o phuro, kao veza sa proslim iskustvom i modela identiteta (vezano za tradiciju, pretke)

Dualizam - Dobro i zlo jednako postoji u svetu; Del (Bog) i Beng (Djavo) jednako su vazni i pojedinac bi trebalo da uzima u obzir i jedno i drugo.

Eternal present - vecna sadasnost - proslost nije vazna, posto je vec prosla, a buducnost je poznata jedino Bogu, pa se prema tome racuna samo sadasnost .

Romani kriss - (obicajna pravda, tradicionalni pravni sistem i pomirenje (ponovno ujedinjenje)) ; distributivna pravda cija je namena ne da kazni onog ko je kriv, vec da nadoknadi stetnu i osigura pomirenje izmedju strana (svako je bio u pravu na svoj nacin, ili su obe strane bile delimicno u pravu).

Šeki, tako sam elegantno poveo ovu priču, da sada ti ovde pričaš nešto o Romanipe ili Romanipen, o tom pojmu i kako je on usvojen kao konvencija u internacionalnom romskom krugu, a onda i o adekvatnosti reči romskost. Možeš da komentarišeš i otpore prema ovim rečim ai pojmovima.

D. B. Đ.: Bilo kako da jeste, i označavali mi skraćeno romski kulturni identitet sa: *Romanipe, Romanipen, ciganstvo, romstvo* ili *romskost*, neophodno je opredeliti šta u njega ulazi. A to nimalo nije lako, na raspolaganju su različiti putevi i nema apsolutnog slaganja oko toga. Primera radi, mogu se uvažiti međunarodni standardi i krenuti od stava da kulturni identitet svakog naroda konstituišu *jezik, religija, tradicija* i *kulturna baština*. Iza toga pogledamo kako Romi ‘stoje’ sa svakim od elemenata, i eto nam romski kulturni identitet. To ću sažeto demonstrirati na romskoj kulturnoj baštini. Množina drži do toga da oni nemaju ama baš nikakvu kulturu, a kamoli materijalnu, spomeničku. Nisu u pravu. Jeste da nemaju bogatu kulturnu ostavštinu koliko Grci, Rusi ili Nemci, ali imaju materijalnu kulturu koju treba istražiti i izneti na svetlo dana – upravo kako ovih godina sa svojom ekipom pronalazim, obrađujem i prikazujem tzv. *romska kulturna mesta*.

No ovim, bilo koliko uspešnim, pravcem određivanja romskog kulturnog identiteta nije krenula većina romskih intelektualca. Svesna složenosti romskog bića, ona se upustila u taksativno nabranje i sistematizovanje opštih romskih kulturnih odrednica – važećih za sve i za svagda, ceneći instrukcije *A. Mirge* i *L. Mruza*: ‘‘Romi su izdiferencirani i to znatno, u zavisnosti od zemlje gde su duže boravili ili borave, od uticaja različitih kultura, jezika, religija. Ali ima nešto što uslovljava da se i pored razlika

mogu raspoznati, identifikovati, razumeti /u najmanju ruku deo njih/ – a to se može nazvati romskost.”

O. B.: Kako mogu ti "neki" uopšte da tvrde da Romi nemaju kulturu? Teško je zхватiti zlonamerne naučnike..Kako su Romi sa Kosova mogli da sacuvaju svoje spomenike i bastinu kada su imali 20 minuta da napuste svoje domove.? Šta pre poneti? Porodicne fotografije, licna dokumenta, porodicne relikvije ili sacuvat glavu. Romi sa Kosova su bili kulturno i finasiski najjac romska grupa u Evropi. Bilo je tu časopisa , slikara, poeta, festivala i smotri, medija na romskom jeziku. I taj kosovski mehanizam, kulturnog cišćenja nije primenjen prvi put . Nije ni poslednji. Skoro je meta kulturnog, ne etnickog, cišćenja bila srpka kulturna baština . Manastiri i bogomolje.. Kulturu koju su Romi u tim danima pokazali je iznad svih nacionalnih kultura na tim prostorima.Bilo je tu mnogo nacija. Mnoge kulture su na tom prostoru pokazale svoj trag.Te kulture su bile sa svim epitetima nacionalnog, državnog itd. Svi su bili reprezentanti svoje kulture koje su ponesene iz kuca i porodica . Sila.....sila ,krv i mršnja. Imati , imati i to što više i po svaku cenu . Neki narodi svoju kulturu prave na ruševinama i na jamama.To je "kultura".

Ali pre no što nabrojim elemente naše romske kulture postavio bih jedno prosto pitanje. Zašto su kulture najjacih i najkrvavijih naroda u Evropi i najvrednije kulture?. Zato mi i tvrdnje naučnika sa pocetka vaseg pitanja, sa aspekta nauke , lice na "nenaucni idiotluk".

ELEMENTI Romskosti tj “ROMANIPEN -a”

- **Jezik**-Jezik je bio suštinska stvar za identitet i kulturu Roma. Od najvećeg znacaja za Rome; mada ne samo kao sredstvo komunikacije. Šta više, nacin na koji je pojedinac koristio romski jezik ukazuje na njegov / njen imid`, prestiž i položaj u zajednici.

-medjusobna komunikacija - Dualizam u govoru / komunikaciji

G-din Stankiewicz je predstavio nacin komunikacije Roma kao posebnu veštinu. On je rekao da cak i onde gde Romi nisu mogli direktno da razgovaraju medusobno, ipak su mogli da se sporazumeju veoma dobro. Ali neRomi cesto nisu uspevali da shvate ovaj dualizam u komunikaciji. Prema tome, oni su cesto imali teškoce u razumevanju stvarnog znacjenja onoga što su Romi govorili.

- **Nomadstvo**
- **poreklo, pleme , "endaj" ili "vica"**- proširena romska familija- Za svakog Roma porodica je od fundamentalne vrednosti. Pojedinac kao takav je, prema tome, manje važan. Ovo bi se lako moglo potvrditi posmatranjem romskih obicaja pozdravljanja i medusobnog upoznavanja. (Sar si ti familija? ne pita se kako si ti već kako ti je familija) ili pri prvom upoznavanju dvojice Roma pita se : Ko san tu ? Ko si ti ? pritom se misli na pleme "Vicu" a ne na njegovo licno ime. U slobodnom prevodu : Od kojih si ti?
- Lice bez porodice manje je prestižno i drugacije se posmatra u zajednici od lica koje ima porodicu. Ali to nije znacilo da su lica bez porodice isklucena iz zajednice. Naprotiv, o takvim licima brinu drugi.
- **Muzika**
- **Igra , ples**
- **obicaji i sistem vrednosti** - Poštovanje kao vrednost i nacin ponašanja.

Samopoštovanje, uzajamno poštovanje. Poštovanje starijih. Poštovanje između polova i generacija. Poštovanje Roma i poštovanje neRoma.

- **tradicionalna zanimanja**- Romske tradicije igrale su važnu ulogu u životu porodice. G-din Stankiewicz ukazao je na značaj očuvanja tradicija, ali je također priznao da se tradicije menjaju. Naglasio je da su ponekad tradicije prepreka modernizaciji, ali je dodao da je bez tradicija veoma teško da bilo ko definiše svoj identitet. Znacajan izazov za mlade Rome jeste odluka koje romske tradicije sacuvati i preneti u budućnost a koje ostaviti za sobom.

- **tradicionalna nošnja**

- **udaja i ženidba**

- **uloga žena i muškaraca u romskoj porodici** - Uloga žena Romkinja u romskoj porodici / zajednici

Žene nisu u inferiornom položaju u romskoj zajednici protivno opažanjima većine. Nasuprot tome, žene imaju prilično važnu ulogu u tradicionalno romskoj porodici, koja dopunjuje ulogu muškaraca Roma.

- **deca i međusobni odnos između generacija u okviru "vice"** - Postupanje prema starijim Romima
- Ne postoji ni jedan slučaj u romskoj zajednici u kome je porodica smestila starijeg Roma u neku instituciju.
- Skoro da ne postoji slučaj da romkinja ostavi dete u porodilištu.

- **tradicionalna medicina**

- **solidarnost** - Solidarnost je osnovni princip u romskoj porodici i zajednici. ona je razvijana kao strategija preživljavanja i funkcionisala kao takva ne samo kao svakodnevna i mnogo više u vanrednim situacijama

- **pravičnost - "romano kris"** - romski sud

- **odnos prema Bogu i religijama** - Romi su pripadnici skoro svih religija. Medjutim ono što se vekovima i kontinentima provlaci kao "zajednička nit" je Romanipe kao religija Roma.

Romi su izgubili svoju materijalnu kulturu; trebalo bi uciniti napore da se ona ponovo otkrije, a još veće napore treba uložiti da se kultura koju trenutno imamo još više razvije. Konacno, romska kultura – ROMANIPE – je postala dominirajuca ili paralelna religijama. Neki kažu da je Biblija romskog naroda zato što ona reguliše život, ponašanje i odnose unutar i van romske zajednice.

Šeki, ovde sad ti pišeš, odnosno nabraš elemente Romanipen-a iz onoga što si mi dao u V. Hanu.

D. B. Đ.: Za sada ja pristajem uz *Mirgovo* i *Mruzovo* opisivanje romskog kulturnog identiteta pomoću sedam vrednosti: 1. *Potpuna romska porodica*, a ne mešani brakovi – ‘čistota krvi’. 2. *Grupna solidarnost*, dihotomija ‘Mi’, Romi – Gadže, neromi; ‘naš svet’ – ‘njihov svet’. 3. *Jezik*, koji se koristi u unutargrupnom saobraćaju. 4. *Grupni autoritet*, zasnovan na principu starosti – odnos prema starim ljudima. 5. ‘*Eksploatacija neroma*’ – oblici rada koji ne kontrolišu Gadže. 6. *Prostorna pokretljivost* – Romi mogu biti samo naseljeni, nikako sedelački narod. 7. *Kategorija prljanja* – odvajanje čistog od nečistog što im omogućava osećanje nadmoći nad drugima. Tvrdi se da su za *Romanipen* najbitniji prljanje, pokretljivost i iskorišćavanje neroma, a da su ostale vrednosti univerzalne, ovde delimice romski začinjene. Isto tako, za romskost je još važno da se ne oslanja na: a) *religijsko-konfesionalne razlike*; i b) *nasleđe prošlosti*, to jest *istorijsko pamćenje*.

Je li kulturni identitet Roma – kako je plasiran u gornjim dvema intervencijama, a koji je pun tradicijskog – zacementiran, statičan ili dinamičan?

O. B.: U ovom trenutku ta staticnost i tradicionalnost u kulturnom identitetu Roma smeta. Mi moramo da menjamo kulturu da bi promenili život Roma . Da promenimo sebe da nam nebi opet davali 20 minuta da napustimo svoje domove. Nužan je intezivan kulturni pokret kod Roma .Preces unutar romskog tela i proces izvana za rad drugih.

Treba posejati "belu njivu romske kulture"

Šta bi sada trebalo uradeti i zapoceti?

- **Odgovarajuće finansiranje je potrebno da pomogne istraživanje u vezi proučavanja Roma**
- **Školarina za studente romske populacije vezan za istoriju, jezik i ostale sfere. Omogućiti da dobiju akademeske veštine koje su potrebne za zaista efektivno učešće u politički, administrativni, naučni ili privredni život**
- **Istraživanje u vezi tradicionalnih zanimanja Roma kroz istoriju sve do mogućih povezivanja sa sistemom kast u Indiji.**
- **ustanovljenje baze podataka u vezi nacija -grupa bez kompaktne istorije**
- **ponovno oživljavanje projekta enciklopedije**
- **rečnika**
- **Romološki centar koji je baziran na Balkanu**
- **Romološke studije- Univerzitetski odeljci- katedre za romološke studije**
- **biblioteka**
- **kursevi stranih jezika**
- **kursevi o romskoj istoriji**
- **tv i radio programi na romskom jeziku o tradiciji i obicajima kod Roma.**
- **istraživanje pojave rasisma prema Romima koji je izražen u klasičnoj literaturi**
- **istraživanje istorija drugih država i zanemarivanje uloge Roma u istoriskim događajima tih zemalja**

- Savet Evrope i UNESCO koji trebaju da organizuju treninge za romske i neromske kulturne radnike- politicare u vezi stvari koje se odnose na oblasti kulture Roma .

Šeki, sada se ti uključuješ sa razmišljanjem o statičnosti i dinamičnosti romskog kulturnog identiteta.

D. B. Đ.: *Holokaust* nad Romima, o kome se nedopustivo manje zna spram onog nad Jevrejima, tačnije – sećanje na taj stravični pokušaj Nemaca da sprovedu tzv. *rasnu higijenu* istrebljujući jedan posve nezaštićeni narod, jeste sastavnica novog poimanja romskosti. A kako i ne bi, kada je za vreme *Porrajmos*-a – romskog holokausta – u *Zigeunerlager*-u i drugim koncentracionim logorima nastradalo oko 500 hiljada duša, čime je zatrto oko 30% čitave tadašnje populacije. *Leh Mruz*, skrupulozni poljski etnolog i romolog, veli kako oni ‘nisu uspeali da zaleče gubitke za vreme rata, trajno je unakažena njihova kultura, uništena tradicija, iskidane grupne i rodovske veze, bespovratno je narušen sistem unutrašnje kulturne kohezije’. Istorijska je ironija u tome što je ova tragedija ‘primorala’ Rome, do tada ne preterano zabrinute za memorisanje svoje prošlosti, da otad prilježnije vode računa o sopstvenoj povesti. Stoga će nadolazeća pokoljenja Roma imati pisani i siguran trag o novijoj istoriji, u kojoj će *Porrajmos* biti vododelnica. (Skupa sa *O. Balićem* u to sam se uverio na poslednjoj velikoj konferenciji o holokaustu: *Europäische Konferenz über den Holocaust an den Roma und Sinti*, 23./24 Mai 2003, Berlin.)

O. B: Holokaust je sinonim za jedan istorijski period ali i merna jedinica za kolektivnu "nečovečnost". Isto tako može poslužiti i kao mera ljudskosti, praštanja i tolerancije. Holokaust je uništio Rome kulturno, ekonomski i na svaki drugi način. I to je za Rome, nažalost, samo prosta činjenica koju ni izdaleka nisu iskoristili za svoj preporod u svim sferama života. Od toga da su mogli i imali pravo da pišu istoriju do toga da poboljšaju svoj ekonomski potencijal posle II svetskog rata. Taj industrijski genocid je polazna tačka za sve ovozemaljske probleme Roma. Potpuno ste u pravu kada kažete da su Romi trajno unakaženi u kulturnom i socijalnom smislu. Pijetet prema svim žrtvama

holokausta nije sporan, ali je sporno to što se ta pojava kada čovek postaje životinja ponovo javlja. Tu i tamo na planeti.

Ono što me brine, da sami Romi okruženi problemima svakodnevnog života i egzistencije, ne posvećuju dovoljno pažnje žrtvama holokausta i što ljudi inače olako prelaze preko tog zlodela. Moramo se podsećati na to, da je bilo užasno kada su decu odvajali od majki i gurali ih u gasne komore, spajali na struju, vadili dečije oči, bacali u vatru, jamu... To se ne sme zaboraviti. Nisu joššpronađeni i kažnjeni ti zlikovci koji se jos uvek možda bave politikom. Ponekad imam takav utisak.

No, holokaust - "Parajmos" jos uvek nije u narodu dobio istorijsko mesto koje bi služilo pokoljenjima za stvaranje bolje budućnosti. Nisu izvučene dobre pouke. Tema, sama po sebi, nije dovoljno obrađena kod Roma. Nemaju Romi jasnu percepciju tog događaja. Kao da smo izabrali zaborav i kao da okrećemo glavu od tog vremena, kao da nas je strah od toga i kao da smo sve oprostili. Zasto? Toliko "praštanja" nema ni u jednoj verskoj knjizi.

D. B. Đ.: Nemci su deo holokausta sproveli i u jugoslovenskim zemljama, u čemu su im dobrano pomogli i domaći fašisti. Romi su sa Srbima i Jevrejima, sem drugog, podelili i zlehudu sudbu u toku II svetskog rata. I o tome se u nas malo zna. Zato sam ne slučajno, već držeći na umu *stradalničko pamćenje* – gorespomenutu odrednicu romskosti – istaknuo nužnost: a) formiranja specijalizovane romske institucije, ili odeljka u već postojećoj, koja bi se bavila stradanjem Roma u Srbiji u II svetskom ratu, ali i svim prethodnim i potonjima ratovima; b) osnivanja *Centra za istorijsku dokumentaciju Roma Srbije*; i c) školovanja mladih romskih istoričara, koji bi se posvetili proučavanju stradanja Roma u Srbiji, uopšte holokausta. (Vredan pomena, ali sasma nedostatan, jeste pokušaj *Bajrama Halitija sa Memorijalnim centrom Roma za holokaust studije Srbije i Crne Gore – Beograd.*)

Poštenja radi, podsetiću da je nešto detaljnije obrađeno romsko martirstvo u Jasenovcu (NDH – Nezavisna Država Hrvatska), jednom od najkrvavijih koncentracionih lagera, zahvaljujući trudu i napisima *Dragoljuba Ackovića, Luke Štekovića i B. Halitija.*

O. B.: Posle II svetskog rata Romi su najmanje iskoristili mogućnosti kojih je bilo. Romi bezzemljaši nisu dobili zemlju, opismenjavanje nije krenulo u romske mahale kao što je bilo po selima. Pa ni oduzeti stanovi od bogataša i "kulaka" nisu naseljavani Romima. Štaviše, pokušali su da dislociraju romske mahale van gradova: ne samo u Nišu nego i u drugim mestima.

Ubijala se istina o nama Romima. To ubijanje istine i danas traje posebno u zemljama bivšeg tzv. Istočnog bloka. Upravo sam saznao za koncentracioni logor u Češkoj za Rome u vreme II svetskog rata. Zvao se "*Lety*". Kriju se zločinci, jedan drugog kriju.

Našu "romsku istorijsku priču" pisali su drugi – kako su hteli; najčešće uzgred. Zato je krajnje vreme da se naučna i stručna javnost prihvati stvaranja "Institucija" koje će se baviti Romima.

YUROM Centar je iniciran kao organizacija za informacionu, dokumentacionu i komunikacionu delatnost. Prikupljanje i obrada naučno-stručnih informacija je moja specijalnost. Ali drugi su me gurnuli u politiku i svakodnevno rešavanje životnih pitanja Roma. Nadam se da će novoformirano Nacionalno veće Roma preduzeti nešto po tom pitanju. Isto tako bi dobrodošla neka katedra na jednom od univerziteta u Srbiji. Ima šta da se radi.

D. B. Đ.: Štono kažu, najpre treba "počistiti ispred svog dvorišta". I zato što smo obojica Nišlije treba prihvatiti činjenicu da mnogi Srbin, ovde Nišlija, ne zna ni da su Romi, komšije i sabrača, poput njega i Jevreja bili sužnji zloglasnog nemačkog logora »Crveni krst« u Nišu, danas tik uz varoški centar, a onda i žrtve zločinačkih pogubljenja na Bubnju, brdašetu kraj grada, sada omiljenom izletištu; kao što mu niko nije preneo da se u susednom Leskovcu zbilo najmasovnije streljanje Roma u Srbiji (oko 320, decembra 1941) ili ukazao na čudovišan pomor dvanaestoro Romčića od 8 do 12 godina u Kragujevcu (oktobra 1941).

Slučajno, kao sociologu, posrećilo mi se da razrešim za romologiju naoko sitan, a uistinu važan detalj, čak dragulj, koji vrednom lokalnom istoričaru niškog koncentracionog kazamata jeste samo usputna informacija: "Krajem leta doterana je i jedna cirkuska grupa od 30 ljudi, koji su govorili romski i nemački, ali je posle dvadesetak dana nekud odvedena." *M. V. Milovanoviću* nije došlo na pamet da pretpostavi kako su to mogli biti *Sinti*. I jesu bili Sinti, koji su, bežeći pred nacistima, stigli do Grčke, no uzalud – Nemci su ih 1942. deportovali preko Skoplja i Niša do Birkenaua. *Reginu Angelokastratis*, ponosnu Sintkinju, jedinu preživelu od cirkuzanske bratije (onda je bila devojčica), upoznali smo u Berlinu na holokaust konferenciji.

O. B.: Taj primer susreta istraživača D. B. Đorđevića i žive žrtve progona Roma u Drugom svetskom ratu ukazuje na to što kazem: "poslednji trenutak", "krajnje vreme" za pokretanje osnivanja institucija.

Pitanja – *ko, kako, gde, zašto...* samo su alibi za romske intelektualce koji nisu dovoljno samoinicijativni i uporni u pokretanju novih projekata. Znam dovoljno nezapošljenih Roma sa višom i visokom školom koji bi mogli da se tako uposle na *polzu* naroda i države. A iskreno se nadam da će Nacionalno veće Roma da preduzme nešto, čim članovi njegovog rukovodstva završe sa obezbeđivanjem sopstvenih interesa.

Mora se nešto preduzeti, i to narednih par godina u periodu *Dekade Roma*. Mora!